

A Study of the Reflection of Sama' in the Mirror of Sufism by Sana'i, Attar and Rumi with the Approach of Shariat

Iman Jahani ¹ | Nahid Azizi ^{2*} | Hojatolah Gh Moniri ³

1. Ph.D. Student of Persian Language and Literature, Boroujerd Branch, Islamic Azad University, Boroujerd, Iran. E-mail: Imanjahani0@gmail.com
2. Corresponding Author, Assitant Professor of Persian Language and Literature, Boroujerd Branch, Islamic Azad University, Boroujerd, Iran. E-mail: n.Azizi@iaub.ac.ir
3. Assitant Professor of Persian Language and Literature, Boroujerd Branch, Islamic Azad University, Boroujerd, Iran. E-mail: hojatolah.ghmoniri@iau.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 25/09/2024

Received in revised form:
30/11/2024

Accepted: 17/12/2024

Keywords:

Shariat,
Path,
Sama',
Sana'i,
Attar,
Rumi.

ABSTRACT

Sufism is an artistic approach to the universe and the loving worship of God as the eternal Beloved. Since the beginning of the formation of Sufism and mysticism in Islamic culture, many customs, premises, principles and terms have been disputed between the followers of the path and the scholars of the law. Although the claimants of the Sharia and Tariqa have always sought to reach the truth, sometimes religious, sectarian and even individual differences have caused them to stray from the truth. Among the matters on which there is no consensus are the positions, circumstances, dhikr and Sama'. Sama' has always been a matter of dispute among the followers of Tariqa and the followers of Sharia, and throughout the history of Sufism and mysticism, they have never reached an agreement. This research, using a descriptive-analytical method, has examined the reflection of Sama' from the mystical perspective of Sana'i, Attar, and Rumi, referring to reliable library documents and sources, and has reached the following conclusions: Sana'i, following the thoughts of the scholars of Sharia, considered Sama' and passion and mood to be unpleasant and condemned them. However, Attar and Rumi, following the people of Tariqa, have accepted Sama' as a religious tool and have believed that Sama', provided that vulgarity and immorality are avoided, can lead to intimacy. Furthermore, if Sama' is accompanied by "mood", it will elevate the soul and inner joy of the seeker, and if it is mixed with forbidden belongings and the impurities of lust, it will cause the roar of the demon of lust.

Cite this article: Jahani, I., Azizi, N., & GH Moniri, H. (2025). A Study of the Reflection of Sama' in the Mirror of Sufism by Sana'i, Attar and Rumi with the Approach of Shariat. *Research of Literary Texts in Iraqi Career*, 6 (4), 75-104.

© The Author(s).

Publisher: Razi University

DOI: 10.22126/ltip.2024.11100.1295

Extended abstract

Introduction

The longing for the beloved reflects such passion and ecstasy within the lover's being that the human soul loses the patience to remain confined to its physical body in order to reach its true destination. Sometimes, this truth is attained through the seeker's voluntary return, aided by the guide and the beloved, symbolized by the breathing process. Other times, it occurs through a forced return, manifested as death—drowning and dissolving into the boundless sea of God, thereby becoming one with ultimate reality. Along the path of the seeker, with voluntary return in a group, sometimes with the help of performing the obligatory duties and abandoning the forbidden and unquestioning obedience to the Sharia. And sometimes in a group with the help of mystical and seemingly artificial ways and recommended practices taken from other religions such as listening, reciting the admonitions in seclusion, austerity and other recommended practices. Since the beginning of the formation of Sufism and mysticism in Islamic culture, many customs, introductions, principles, and terms have been disputed among the followers of the path and legislators.

Although the proponents of Sharia and its path have always sought to reach the truth, religious, sectarian, and even individual differences have sometimes caused them to stray from it. Sama' has long been a subject of dispute between the followers of the spiritual path and adherents of the Sharia. Throughout the history of Sufism and mysticism, they have never reached a consensus. The term Sama' is a noun meaning but figuratively, it refers to ecstasy, mood, dance, joy, and a pleasant song. Sama' is a song that transforms the listener's mood. Among mystics, it is regarded as a form of worship and prayer. The listener becomes so immersed in the sublime realms that they feel as if they have been engulfed by waves of divine light, thereby detaching from all worldly attachments and turning inward. Poems composed in this gathering often consist of ascetic verses and divine invocations, and they do not conflict with or contradict the Sunnah and Sharia. There is no precise information about the origin of Sama, but it appears to have a non-Islamic religious background. Initially, it was performed in places of worship and during religious ceremonies, gradually becoming popular among mystics as a meritorious practice. These rituals were often conducted in monasteries, tekkes, and khanqahs.

Method

The research method in this study was descriptive-analytical and referred to reliable library documents and sources through file retrieval. After studying the required sources, taking notes, and classifying the forms, the author has reached some conclusions by examining the opinions and thoughts of those who support and oppose Sama', as well as the position of Sama' from the perspective of Sharia and Tariqah, and analyzing existing theories.

Results

Views on Sama' differ. A group of Shia and Sunni scholars have considered Sama' to be forbidden, and they consider any song or music that is considered appropriate for gatherings of debauchery, immorality, and sin and that stimulates the sexual powers to be forbidden. However, if a song or music does not contain the above-mentioned corruptions, according to the theory of the majority of jurists, listening to it is permissible. Mulla Hassan Faiz-Kashani and Mulla Muhammad Sabzewari, after citing narrations about singing, say: "From the collection of evidence, it can be concluded that the prohibition of singing is specific to cases that involve a forbidden act of depravity and sin, such as: playing with musical instruments for fun, speaking lies and falsehood, raising a woman's voice, and revealing her virtues in the presence of men

who are not , as was common during the era of the Umayyad and Abbasid caliphs. otherwise, singing in itself, without being associated with religious prohibitions, is not considered inherently forbidden, and singing poems that involve religious and otherworldly interests and cause attention to asceticism, worship, and a desire for good deeds is not forbidden.” Imam Muhammad Ghazali, one of the mystics and scholars of the fifth century AH, also divided listening into four categories: forbidden listening, disliked listening, permissible listening, and recommended listening.

Listening to music is forbidden for young people and those dominated by lust because it stimulates undesirable qualities. It is discouraged for those who have become accustomed to it and engage in it merely for entertainment and wasting time. However, listening to music is permissible for those who derive no benefit from it other than enjoying pleasant sounds. Moreover, it is recommended for those whose love of God increases through it and who are only stimulated by pleasing qualities. In this article, in addition to the opinions of Shia and Sunni scholars and the position of listening to music in Islam, as well as the early Islamic scholars and the followers of the Tariqat, the thoughts and beliefs of poets such as Sana'i, Attar and Rumi regarding listening to music are discussed. However, it seems that despite all the intellectual and intellectual affinities of these three poets, one of their distinguishing aspects in discussing listening to music is that Sana'i's perspective and viewpoint are close to the opinions and thoughts of the scholars of Islamic law and the followers of Sharia. But Attar and Rumi are more in line with the people of Tariqat and mystics.

Conclusion

According to reliable narrations of the Shiite sect, the jurists of this sect consider Samaa as singing to be haram, although some have issued fatwas disapproving of it and others have issued fatwas permitting it. Sheikh Kulayni has narrated in the book Kafi from Imam Sadiq (AS), the head of the Jafari Shia sect: The Imam (AS) has forbidden his followers from stamping their feet, dancing, and playing drums and flutes. Sayyid Murtaza Hasni, the author of Tabarat al-Awam, has severely criticized the Sufis and has detested and condemned their Samaa, waving their hands, and stamping their feet.

Sanai, who is the pioneer of Persian-speaking poets in the field of Sufism and mysticism, considers listening to music as a sensual art. He writes poems condemning it, saying that from his perspective, music is created by Satan and that it touches someone's ear with its sexual organ, thereby polluting his soul, and therefore he considers it a veil and an obstacle to the path of the seeker. Although Sanai was a follower of the path and wrote poetry in Sufism and brought specific themes, he considered music and music to be a stimulus for human lust and adultery.

- essence is happy with music
- that music brings nothing but adultery

Sanai, in a romantic ghazal addressed to the beloved, after describing the eternal beauty and love of Lamizli, alluding to Moses going to the Miqat and talking to God. When the manifestation of the Lordship of the Spirit takes place, He spoke of this hearing in an artistic way: “And when Moses came to Our meeting and his Lord spoke to him, he said, ‘My Lord, show me Your face so that I may look at You.’ He said, ‘You will never see me.’” (Al-A’raf: 143) Attar considers hearing to be poison for the beginner, and the listener's tongue is constantly in a state of alertness and intoxication, remembering God:

- But for the beginner, it is a constant poison
- If you sit for a moment in that gathering
- When his soul has become a living being

- You will eat the seed of happiness that is planted
- You will eat the assembly of the water of life
- Be present here if you can (Attar, 1362: 22)

Attar, who considers himself a student of Sanai and has benefited from his works, is in fact the link between the mystical thoughts of Sanai and Rumi Jalaluddin, and it can be said: his logic of flight is influenced by Sanai's Hadiqa al-Haqiqa, the result of which is that: Attar is a poet familiar with pain who has had a complete success with hearing. According to Rumi, hearing is the harmony of man with the movement of all beings in the world. He considers the beautiful song to be a heavenly song that resonates everywhere and at all times, and the rotation of the heavens sings a song with the following content: "All that is in the heavens and all that is on the earth glorifies Allah" (Jumu'ah: 1). Man writes, reproduces, and recreates the songs of nature with his instrument or his voice. Hearing the voice and song from the beloved or the manifestations of the beloved's voice is one of the divine provisions for the lover, and the lover prides himself on hearing the voice of the beloved and reaches unity with the beloved:

- So the wise have said that these tones
- We took from the wheel
- It is the sound of the wheel's revolutions that the creation
- Sings it with the tambourine and the throat
- Believers say that the works of heaven
- Turn every ugly song
- We have been all parts of man
- We have heard those tones in heaven
- Although water and mud of doubt have been poured upon us
- Let us remember a little of them
- But when it is mixed with the dust
- Who will give this low and high pitch of joy?
- So the food of lovers came, Sama
- that he may have the imagination of the community
- that the imaginations of the conscience take power
- but rather take form from the cry of the sapphire (Maulvi, 1386, Book IV: 575)

The Maulviyyah method, which is one of the most important methods of mysticism and Sufism. They are followers of Maulvi and attach great importance to Sama, so much so that every year in Konya on the occasion of Maulvi's anniversary (Urs), they hold a world-class Sama gathering. Sultan Walad, the son of Maulvi, writes in Rabab Nameh: Maulvi became a captive of the love and attraction of Shams al-Din and left everything he had aside and instead of preaching and guiding, he devoted himself to poetry, dancing, Sama and the present.

Maulvi would perform Sama in the blacksmiths' market to the rhythm of the hammer and mallet. He sighed and uttered drunken cries, and the people of taste circled with him: Rumi has reached love and mysticism (present) from the grip and narrowness of formal knowledge, and with this expansion and unfoldment of the heart, he has become the model and leader of true mystics.

- We, let us not look at the outside and the word
- In true listening, not everyone is anything
- We, let us look at the inside and the present
- The food of every bird is not figs

The final words are: That noble one considers listening to be the food of lovers and believes that the circle of listening is the cause of the gathering of true mystics and the source of anger and ridicule of those who deny listening to it and of shallow and crude individuals.

بررسی بازتاب سماع، در آیینۀ عرفان سنایی، عطار و مولوی با رویکرد شریعت

ایمان جهانی^۱ | ناهید عزیزی^۲ | حجت‌اله غمنیری^۳

۱. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی، بروجرد، ایران. رایانامه: Imanjahani0@gmail.com
۲. نویسنده مسئول، استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی، بروجرد، ایران. رایانامه: n.Azizi@iaub.ac.ir
۳. استادیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد بروجرد، دانشگاه آزاد اسلامی، بروجرد، ایران. رایانامه: hojatolah.ghmoniri@iau.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۷/۰۴

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۰۹/۱۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۹/۲۷

واژه‌های کلیدی:

شریعت،
طریقت،
سماع،
سنایی،
عطار،
مولوی.

عرفان، نگرشی هنرمندانه به جهان هستی و عبادت عاشقانه خداوند به عنوان معشوق ازلی، ابدیست. از آغاز شکل‌گیری تصوّف و عرفان در فرهنگ اسلامی بسیاری از آداب، مقدمات، مبانی و اصطلاحات، میان اهل طریقت و مشرّعان مورد مناقشه قرار گرفته است. اگر چه، مدّعیان شریعت و طریقت همواره بر آن بوده‌اند که به حقیقت واصل شوند، اما گاه، اختلافات دینی، فرقه‌ای و حتّی فردی، موجب گردیده است که از حقیقت به دور افتند. از جمله مواردی که بر آن‌ها اجماع صورت نپذیرفته، مقامات، احوال، ذکر و سماع است. سماع در میان سالکان طریقت و روندگان شریعت، همواره مورد اختلاف بوده است و در طول تاریخ تصوّف و عرفان، هرگز به توافق نرسیده‌اند. این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی، با مراجعه به اسناد و منابع معتبر کتابخانه‌ای، بازتاب سماع را از دیدگاه عارفانۀ سنایی، عطار و مولوی مورد بررسی قرار داده و به این نتایج دست یافته است که سنایی، با پیروی از اندیشه‌های عالمان شریعت، سماع و شور و حال را ناپسند دانسته و به تقبیح آن پرداخته است. اما عطار و مولانا به پیروی از اهل طریقت، سماع را همانند مستحبات دینی، مورد اقبال قرار داده و بر این باور بوده‌اند که سماع، به شرط پرهیز از ابتذال و بی‌اخلاقی، می‌تواند موجب تقرّب گردد. دیگر این که اگر سماع با «حال» همراه باشد، باعث ارتقاء روحی و نشاط درونی سالک می‌گردد و چنانچه با متعلقات حرام و شایبه‌های هوس آمیخته گردد، موجب غلبانِ دیو شهوت خواهد شد.

استناد: جهانی، ایمان؛ عزیزی، ناهید و غمنیری، حجت‌اله (۱۴۰۴). بررسی بازتاب سماع، در آیینۀ عرفان سنایی، عطار و مولوی با رویکرد شریعت.

پژوهشنامه متون ادبی در دوره عراقی، ۶(۴)، ۷۵-۱۰۴.

ناشر: دانشگاه رازی

حق مؤلف © نویسندگان.

۱. پیشگفتار

سماع در میان عرفا یک عبادت، نیایش و پرستش به حساب می‌آید سماع کننده چنان مستغرق عوالم کبریایی می‌گردد که احساس می‌کند که در امواج غور نور الهی غرق گردیده است و به این وسیله از تمام تعلقات دنیوی منقطع و در خودی خود غرق می‌گردد. اشعاری در این مجلس تغنی می‌گردد که غالباً سخنانی زهدآمیز و متضمن مناجات الهی است و با سنت و شریعت هیچ‌گونه منافاتی ندارد.

شوق وصال معشوق، چنان شور وجدی در وجود عاشق منعکس می‌نماید، که روح آدمی تاب قرار گرفتن در کالبد جسمانی خود را برای نیل به سرمنزل حقیقی از دست می‌دهد. نیل به این حقیقت، گاهی از طریق رجوع اختیاری سالک، با مدد از مرشد و مراد در قالب سیر انقاسی صورت می‌گیرد و گاهی نیز از طریق رجوع اجباری در قالب مرگ، در دریای بی‌کران الهی غرق و محو می‌گردد و به وقوع می‌پیوندد.

طی طریق سالک با رجوع اختیاری در گروهی با مدد از عمل به واجبات و ترک محرمات و تبعیت بی‌چون و چرا از شریعت، و در گروهی با استمداد از سماع، خواندن اذکار ریاضیت و دیگر مستحسنان انجام می‌گیرد.

درباره زمان پیدایش سماع اطلاع دقیقی در دست نیست، اما به نظر می‌رسد سماع سابقه‌ای مذهبی غیراسلامی دارد و در عبادتگاه‌ها و مراسم مذهبی انجام می‌گرفته است. اندک اندک در میان عرفا به عنوان اعمال ثوابی مرسوم گردیده و این آداب غالباً در صومعه‌ها تکیه‌ها و خانقاه‌ها انجام می‌گرفته است.

منبع سماع عشق است و غذای جان عارف است. شور و حال روحانی چنان در وجود عارف پدیدار می‌گردد که دست‌ها را به نشانه‌ی اشتیاق پرواز می‌گشاید تا در آغوش معشوقه‌ی خود محو گردد و آرام گیرد.

سماع در میان همه طوایف اهل سلوک کم و بیش به صورت یک رسم و سنت متداول گردید. عالمان شریعت‌مدار به طور کلی سماع را نهی و نواختن آلات موسیقی، آواز خواندن، رقصیدن، پای‌کوبی و چرخیدن اهل سماع را به باد انتقاد گرفته و این عمل را خلاف شرع و سنت پنداشته و بدعت برشمرده‌اند.

همه آموزه‌های مسلمانان از کتاب خدا و سنت نبی اکرم^(ص) اخذ گردیده است و مسائل و مواردی

که آیه یا حدیثی ذکر نگردیده براساس احکام شرع اسلام بدعت و آن را حرام دانسته‌اند. در واقع بدعت همواره با سنت در تقابل بوده است. شیعیان دست بسته نماز خواندن اهل سنت، تحریم مُتعه، گفتن «آمین» در ضمن نماز و همچنین برگزاری «نماز تراویح» را به صورت جماعت، از مصادیق بدعت شمرده‌اند. در مقابل، اهل سنت ذکر نام مبارک امیرالمؤمنین^(ع) در اذان و اقامه و همچنین برخی از مراسم و شعائر مذهبی و عزاداری ائمه اطهار خصوصاً امام حسین^(ع) را بدعت به حساب می‌آورند.

اما سؤالی که اینجا مطرح می‌گردد این است که اگر بدعت در اسلام حرام شمرده شود، تمام موارد ذکر شده حرام است. چگونه ممکن است افراد متفکر و علمایی همچون مولانا که در تمامی مبانی فقهی و اصولی به درجه‌ی اجتهاد نایل گردیده‌اند، در خصوص سماع خلاف به آرای «اجماع» بی‌تفاوت یا بی‌اطلاع بوده و به آنچه که خود استنباط فرموده‌اند فتوا داده‌اند شاید سماع را وسیله‌ای برای نیل به هدف والایی برگزیده بودند. به نظر نگارنده همان‌گونه که در فلسفه اسلامی، مراد از عالم کبیر، عوالم کائنات و موجودات هستی است و در این عالم کبیر در برخی از مناسک مذهبی همچون حج، گردیدن به دور خانه خدا و در سعی، بین صفا و مروه در قسمتی از مسیر «هروَله» می‌کند تا به این وسیله هواهای نفسانی و غرور خود را لگدمال کنند، نوعی عمل عبادی محسوب می‌گردد. شاید عارف سماع کننده نیز در عالم صغیر که خود انسان است برای از بین بردن منیت و شور و شوق حاصل از وصال روح به محبوب، به دور کعبه جان یعنی تن و روح طواف و پایکوبی می‌کنند.

۱.۱. تعریف موضوع

تعریف سماع: «سماع، مصدر است و به معنی شنیدن، اما مجازاً به معنی وجد و حال و رقص و سرور و آواز خوش است. سماع آوازی است که حال شنونده را منقلب گرداند، و همان صوت همراه با ترجیع (آواز را در گلو گردانیدن) است. در هر حال، این وجد و حال و رقص و موسیقی در نظر بسیاری از صوفیه، برای جذب صوفی و تغییر حال سالک و به اختیار درآمدن دل و روح او لازم است. فقها و جمعی از صوفیه نیز آن آوازی را که در آن تحریر صوت و تحریک و خوانندگی است، لهو شمرده و حرام دانسته‌اند و می‌گویند صوت حسن، غناست» (سجادی، ۱۳۸۷: ۲۵۷).

«بدون شک غنا بطور اجمالی از نظر مشهور علما حرام است و شهرتی در حد اجماع و اتفاق دارد از مجموع کلمات فقهای اسلامی استفاده می‌شود که: «غنا» آهنگ‌هایی است که متناسب مجالس فسق و فجور و اهل گناه و فساد باشد و قوای شهوانی را در انسان تحریک نماید. این نکته نیز قابل توجه

است که گاه یک «آهنگ» هم خودش غنا و لهو و باطل است و هم محتوای آن، به این ترتیب که اشعار فسادانگیز را با آهنگ‌های مطرب بخوانند، و گاه تنها آهنگ، غناست؛ به این ترتیب که اشعار پرمحتوا یا آیات قرآن و دعا و مناجات را به آهنگی بخوانند که مناسب مجالس عیاشان و فاسدان است و در هر دو صورت حرام می‌باشد.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۵۲-۵۵۱)

از دیدگاه اسلام آهنگ‌هایی که متناسب با مجالس فسق و فجور و گناه است و قوای شهوانی را تحریک نماید، حرام است، ولی اگر آهنگی مفاسد فوق را نداشته باشد مشهور فقها می‌گویند: شنیدن آن مجاز است. برخی انسان‌ها از راه شرب خمر و یا مصرف مواد مخدر خود را وارد دنیای بی‌خیالی و بی‌تفاوتی می‌کنند و گروهی با شنیدن سخنان باطل و غنا در دنیای بی‌تفاوتی به سر می‌برند خداوند در قرآن کریم در خصوص سخن بیهوده چنین بیان می‌کند. «وَمِنَ النَّاسِ مَنْ يَشْتَرِي هُوَ الْحَدِيثَ لِيُضِلَّ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ بِغَيْرِ عِلْمٍ وَيَتَّخِذَهَا هُزُوًا أُولَٰئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ مُّهِينٌ» (لقمان / ۶)؛ برخی سخنان بیهوده خریداری می‌کنند تا مردم را از روی جهل و نادانی گمراه سازند و آیات الهی را به مسخره گیرند، برای آن‌ها عذاب خوارکننده‌ای است.

شان نزول این آیه درباره «نضر بن حارث» است، او تاجر بود و به ایران سفر می‌کرد، و در ضمن، داستان‌های ایرانیان را برای قریش بازگو می‌نمود، و می‌گفت: اگر محمد برای شما سرگذشت عاد و ثمود را نقل می‌کند، من داستان‌های رستم و اسفندیار، و اخبار کسری و سلاطین عجم را باز می‌گویم! آن‌ها دور او را گرفته، استماع قرآن را ترک می‌گفتند، اما بعضی دیگر گفته‌اند که این آیات درباره مردی نازل شده که کنیز خواننده‌ای را خریداری کرده بود و شب و روز برای او خوانندگی می‌کرد و او را از یاد خدا غافل می‌ساخت. تفسیر آیه از طرف برخی اهل شریعت: در اینجا سخن از گروهی است که درست در مقابل گروه «محسنین» و «مؤمنین» قرار دارند که در آیات گذشته مطرح بود. «لهو الحدیث» مفهوم وسیع و گسترده‌ای دارد که هرگونه سخنان یا آهنگ‌های سرگرم کننده و غفلت‌زا که انسان را به بیهودگی یا گمراهی می‌کشاند دربرمی‌گیرد، خواه از قبیل «غنا» و آهنگ‌های شهوت‌انگیز و هوس‌آلود باشد، خواه سخنانی که نه از طریق آهنگ، بلکه از طریق محتوا انسان را به بیهودگی و فساد سوق می‌دهد.» (مکارم شیرازی، ۱۳۸۰، ج ۳: ۵۵۲-۵۵۱).

امام محمد غزالی نیز سماع را این گونه تقسیم‌بندی می‌کند:

الف: «سماع حرام: سماع بر نوجوانان و کسانی که شهوت بر آنان غالب است حرام می‌باشد، زیرا سماع خصال ناپسندیده‌ای را که بر آنان مسلط است تحریک می‌کند.

ب: سماع مکروه: برای آنان که این امر عادت ایشان شود و همیشه به طریق سرگرمی بدان مشغول گردند، سماع مکروه است.

ج: سماع مباح: برای کسی که جز لذت بردن از صدای خوش بهره‌ای نمی‌گیرد، سماع مباح است.

د: سماع مستحب: سماع برای کسی که محبت خدا در او فزونی یابد و او را جز بر صفات پسندیده تحریک نکند، مستحب است. (غزالی، ۱۳۷۶، ج ۱: ۲۱۰)

۱-۲. اهمیت و ضرورت

از آنجا که مسأله سماع به عنوان یکی از آداب و مستحسانات صوفیه با نگاه به آرا و اندیشه‌های اهل شریعت کمتر مورد توجه قرار گرفته و به صورت دسته‌بندی شده - آنچنان که در این جستار دیده می‌شود - به نظر خواننده نرسیده است، این مقایسه می‌تواند برای اهل تحقیق و علاقه‌مندان مفید واقع شده و ضرورت بحث را یادآور شود.

۱-۳. پرسش تحقیق

بازتاب سماع در اندیشه عرفانی سنایی، عطار و مولوی در ارتباط با متشرعان یکسان تجلی کرده است.

۱-۴. پیشینه تحقیق

اگر چه درباره سماع - به عنوان یکی از مستحسانات صوفیه و در عین حال یکی از آداب مناقشه‌برانگیز - تحقیقات قابل توجهی به رشته تحریر درآمده است؛ با این حال، این مسأله در میان اهل طریقت با نگاه به آراء و عقاید صاحبان شریعت کمتر مورد توجه واقع شده است. برخی تحقیقات، قسمت‌هایی از این پژوهش را در خود جای داده است:

- حاکمی، اسماعیل، (۱۳۸۴)، سماع در تصوف، چاپ ششم، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات دانشگاه تهران. در این کتاب، عرفان و تصوف اسلامی مکتب تعلیم و تربیت است و ظهور و بازتاب آن در زندگی بشر، سبب آزادی و آزاداندیشی می‌شود. برای نیل به این مهم باید از آداب و مستحسانات همچون سماع، ریاضت و ... بهره برد سپس به معرفی سماع، و آداب و آلات سماع چون دف و نی اشاره می‌کند. دف را اولین آلت موسیقی که در بدو ورود پیامبر به مدینه نواخته شده اشاره و آن را به عالم کبیره و نی عالم صغیر معرفی می‌کند.

- نوروبی طلب، علیرضا؛ عادلوند، پدیده، (۱۳۹۳)، مطالعه تطبیقی رقص شیوا و رقص سماع،

ماهنامه باغ نظر شماره ۲۸، دوره ۱۱. در این پژوهش به وجود اشتراکات و تمایزات میان رقص شیوا که خاص هندوان است با سماع که در میان پیروان اهل تصوف به عنوان یک مستحبات و عمل ثواب است پرداخته و هر دوی آن‌ها را در زمره رقص‌های کیهان به شمار آورده است که مفاهیم عرفانی با محتوای آنها مترتب است، اما از لحاظ صوری از یکدیگر متمایز هستند. در واقع علی‌رغم صورت متفاوت، هر دو بیانگر حقیقتی واحد هستند حقیقی با درون مایه معرفتی و متعالی.

- رمضان، محسن، (۱۳۹۹)، سماع در عرفان عملی و تصوف اسلامی و ارتباط آن با بدعت، غنا، لهر و رقص، دوفصلنامه حکمت اسرا شماره ۱، دوره ۱۲. در این پژوهش به وجوه اشتراکات موسیقی و غنا پرداخته است، برخی از وجوه مشترک مصداق امور لهری به شمار می‌آیند و انسان را به عالم حیوانیت داخل می‌کند و سماع را جزو آن محسوب نمی‌کند و مصداق آن نیست و همچنین حرکت‌های نمادین و موزون، رقص محرم شرعی به شمار نیاورده بلکه برخی از آن حرکات که لهر و لعب بوده و انسان را به درجه حیوانیت تنزل می‌دهد از مصادیق رقص محرم شرعی است و سماع از چنین حرکاتی به دور است.

- حاجی، سارا؛ محمد باقری، گیتا؛ رستگاریک، لیلا، (۱۴۰۲)، رقص سماع در آیین عرفان مولانا، یازدهمین کنفرانس بین‌المللی زبان، ادبیات، تاریخ و تمدن. در این پژوهش، سماع را از دسته رقص‌هایی به شمار می‌آورد که انسان را از قیود تعلقات زیستی و وحدت یافتن با جهان معنوی و روحی به شمار آورد. رقصی که با عواطف و احساسات انسان به صورت‌های مختلف نمود داده می‌شود احوالی که با خم و راست شدن نمازگزار یا ذکر خداوند و عزاداری‌های مرسوم سینه‌زنی و حال و جدی که بر انسان مستولی می‌گردد.

- مدرسی، محمدعلی، (۱۳۸۶)، سماع، عرفان و مولوی، چاپ اول، قم: انتشارات انصاریان. این کتاب به معرفی سه محور عرفان، سماع و مولوی پرداخته و در صدد است تا رابطه مثبت و منفی اضلاع آنها را آشکار سازد، هنگام بررسی سخنان و سیره عرفانی مولوی به این مهم دست می‌یابد که بخش مهمی از زندگی مولانا تحت تأثیر و سیطره سماع قرار گرفته است و چنان با زندگی مولانا درهم تنیده شده است که مولوی شناسان مکتب و طریقه وی را مکتب عشق، ترانه و سماع معرفی کرده‌اند.

۱-۵. روش تحقیق

روش تحقیق در این پژوهش، توصیفی - تحلیلی و مراجعه به اسناد و منابع معتبر کتابخانه‌ای به طریق فیش‌برداری بوده است.

۲- بحث و بررسی

۲-۱ سماع

شنیدن، شنودن، سرود، هر آواز که شنیدن آن خوش آید، آهنگ به سماعی که بدیع است کنون گوش بنه به نبیدی که لطیف است کنون دست بیاز» (دهخدا، لغت نامه، ۱۳۷۳ جلد هشتم)

تو را که دل نبود عاشقی چه دانی چیست تو را که سمع نباشد سماع نینوشی

(سعدی، ۱۳۲۰: ۳۲۶)

رقص، (از غیاث)، دست افشاندن و پای کوفتن مجاز است. (ر.ک آندراج):

شبى که اول آن شب سماع بود و نشاط میانه مستی و آخر امید بوس و کنار

(فرخی، ۱۳۱۱: ۱۱۱)

من رمیده دل آن به که در سماع نیایم که گر پیای درآیم بدر برند بدو شم

(سعدی، ۱۳۲۰: ۲۲۲)

وجد و حالت مشایخ. (غیاث) و جد و سرور و پای کوبی و دست افشانی صوفیان منفرداً یا جمعاً با آداب و تشریفاتی خاص. (ر. ک: فرهنگ فارسی معین). در اصطلاح صوفیان و عرفا آوازی است که حال شنونده را منقلب گرداند و همان صوت بر ترجیع است. در شرح تعرف گوید متقدمان نفس را بسیار قهر کردند و چندان ریاضت دادند که ترسیدند از کار فرو ماند و برای تقویت نفس چیزی طلب کردند و دو بیتی سماع می کردند البته موافق حال. حافظ گوید:

یار ما چون سازد آهنگ سماع قدسیان در عرش دست افشان کنند

(حافظ، ۱۳۸۰: ۱۷۱)

تا آنکه بوجد می آمدند و از خود بیخود می شدند و می گفتند که هر که از آواز خوش لذت نیابد نشان آنست که دل او مرده است یا سمع باطنش باطل گردیده. جنید در محلی که صوفیه سماع می کردند بود تصور کردند که مگر رقص پیش او حرام است پرسیدند فرمود: «وتری الجبال تحسبها جامدة و هی تمر مر السحاب» (قرآن: ۸۸/۲۷). و گفته اند «الصوت الطیب ملک الموت» از آن جهت که انسان را از خود بیخود می کند و سماع را دعوت حق دانند. و بعضی گویند سماع غذای روح است و ذکر غذای قلب. و بعضی گویند که سماع موجب می شود که سالک واصل شده و توجهی به علل و مبادی نداشته باشد و نبیند مگر خدا را و حقیقت سماع انتباه است و توجه است بسوی حق، و بعضی گویند اهل سماع دو گروهند. یکی «لاهی» و دیگری «الهی». لاهی از جهت فتنه باشد و الهی برای

ریاضت و مجاهدت و بانقطاع دل از مخلوق و حضرت رسول فرموده «ان من الشعر لحکمه» و معلوم می شود که در سماع باید اشعار بیهوده و لغو خوانده نشود. ذوالنون گوید «السماع وارد الحق مزعج القلوب الی الحق» و بعضی گویند «السماع نداء من الحق للارواح والوجد عبارة عن اجابات الارواح». (از فرهنگ مصطلحات عرفاء سجادی ص ۲۲۵-۲۲۶).

۲-۲ جایگاه سماع در اسلام (در مفهوم عام و خاص)

بنابر حدیث ثقلین که یکی از احادیث مورد وثوق مذاهب پنج گانه اسلام است، پیامبر اکرم (ص) دو چیز گرانبها یعنی قرآن و عترت را برای مسلمانان باقی گذاشت و تأکید کرد که این دو سعادت دنیا و آخرت انسان را تأمین می کنند: «وَأَنَا تَارِكٌ فِيكُمْ ثَقَلَيْنِ أَوَّلُهُمَا كِتَابُ اللَّهِ فِيهِ الْهُدَى وَالتُّورُ فَخَذُوا بِكِتَابِ اللَّهِ وَاسْتَمْسِكُوا بِهِ». فَحَثَّ عَلَى كِتَابِ اللَّهِ وَرَغَّبَ فِيهِ ثُمَّ قَالَ: «وَأَهْلُ بَيْتِي أَذْكُرُكُمْ اللَّهُ فِي أَهْلِ بَيْتِي أَذْكُرُكُمْ اللَّهُ فِي أَهْلِ بَيْتِي». همانا من دو چیز گرانبها در میان شما باقی می گذارم؛ کتاب خدا و اهل بیت را، تا زمانی که به این دو چیز گرانبها تمسک کنید گمراه نخواهید شد. این دو از یکدیگر جدا نخواهند شد تا این که روز قیامت در کنار حوض کوثر نزد من برگردند». (صفار، بی تا: ۴۱۳)

این حدیث اشاره دارد به این که اگر کسی به قرآن یا عترت - به تنهایی - تمسک ورزد گمراه می شود. یعنی قرآن و عترت دو ریسمان به هم تنیده برای نیل به طریق الی الله است. همانطور که در گذشته در مورد تحریم غنا از منظر قرآن دلایلی مطرح شد، این سؤال مطرح می گردد چرا هرگز پیامبر اکرم و اهل بیت (ع) سماع نکرد و آن را به عنوان یک فریضه عبادی به شاگردان و مریدان خود توصیه ننموده اند؟ اهل شریعت در این خصوص می گویند: «خوابیدن، راه رفتن، غذا خوردن، لباس پوشیدن و ... برنامه، دستورالعمل، آداب و احکام داشته باشد، اما عظمت و قُر ملکوتی سماع را (که سماع گرایانی چون مولوی بر آن قائل هستند) فراموش کرده یا عمداً نادیده گرفته باشد و یا این که تبیین و پرده برداری از اسرار آن را به عهده «مشایخ صوفیه» گذاشته باشند تا بعد از دو سه قرن به امت اسلام تحویل بدهند؟ آیا مطرح کردن چنین توجیه هایی، ناقص معرفی کردن مکتبی که با شعار «الیوم اکملت لکم دینکم»، قدم در صحنه گذاشته است، نیست؟» (مدرسی طباطبایی، ۱۳۸۶: ۹۳)

در پاسخ می توان گفت: با توجه به اینکه برخی از بزرگان و مشایخ صوفیه مثل: رابعه عدویه، ابوهاشم صوفی، سفیان ثوری، ابراهیم ادهم، داود طائی، شفیق بلخی، فضیل عیاض، معروف کرخی، ابوعبداله حارث محاسبی، سری سقطی، بایزید بسطامی و حلاج و ... هم روزگاران ائمه اطهار (ع) یعنی

امام جعفر صادق، موسی ابن جعفر، علی بن موسی الرضا، جواد، هادی، حسن عسگری، بوده‌اند، چنانچه این رسم و آیین مورد اعتراض امامان یاد شده می‌بود، می‌بایست به کرات متعرض آن شده و آن را قبیح شمردند.

میان علما و صاحب‌نظران شیعه و سنی در خصوص سماع اختلاف نظرهایی قابل تأمل وجود دارد. ابوحنیفه، امام شافعی، مالک و احمد بن حنبل معتقدند که: «سماع چون موجب تحریک شهوات درونی می‌گردد حرام است. غزالی در مقابل می‌گوید: «سماع عبارت از ساز و آواز است اگر به طور عادت بوده باشد حرام است ولی اگر به منظور شنیدن صوت زیبا و عشق به زیبایی که باعث وجد و سرور روحانی و پی بردن به جمال حق باشد مباح است و گویا همین نظر است که صوفیه را مباح بودن سماع و توجه به محسنات آن نموده است» (غزالی، ۱۳۳۰: ۳۷-۳۶).

از بین فقهای شیعه، ملامحسن فیض کاشانی و ملامحمد سبزواری بعد از استناد به روایات در مورد غنا می‌گویند: «از مجموعه ادله چنین مستفاد می‌شود که حرمت غنا مخصوص است به مواردی که مشتمل بر امری حرام از فسوق و معاصی باشد، از قبیل: لعب به آلات لهو و گفتار دروغ و باطل و بلند شدن آواز زن و کشف محاسن او در حضور مردان نامحرم بدان گونه که در عهد خلفای اموی و عباسی متداول بوده است و گرنه غنا فی نفسه بدون اقتران به محرّمات شرعی، از محرّمات ذاتی شمرده نمی‌شود و تغنی به اشعاری که متضمن مصالح دینی و اخروی و موجب توجه به زهد و عبادت و رغبت در خیرات باشد حرام نیست». (کاشانی، ۱۳۹۴: ۱۸۱-۱۷۹)

اکثر قریب به اتفاق صوفیان سماع را مباح می‌دانند بعد از پذیرش این اصل دیدگاه‌های آنها را می‌توان به سه گروه تقسیم‌بندی نمود:

موافقان: این گروه اکثریت اهل صوفیه را در برمی‌گیرد که به‌شدت شیفته سماع هستند و از این افراد می‌توان به سهل بن عبدالله تستری، ابوالقاسم نصرآبادی، ابوحمزه بغدادی، ابوسعید ابوالخیر، فخرالدین عراقی، شمس تبریزی و مولانا جلال‌الدین محمد اشاره کرد.

مخالفان: تعداد مخالفان نیز کم نیست. از گروه مخالفان سماع، بهالدین نقش‌بندی، احمد جام حسن بصری، حارث محاسبی و ... قابل ذکرند. یکی از دلایل مخالفت برخی از افراد با سماع، عدم همسو پنداشتن این رسم با سیره عبادتی پیامبر و سیره امامان شیعه بوده است و وسیله‌ای برای نیل به عروج روحی و تعالی معنوی به حساب آورده نشده است.

عزالدین محمود کاشانی در کتاب مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه می‌گوید: «وجه انکار ایشان آن

است که این رسم بدعت است [زیرا سماع] در عهد رسالت و زمان صحابه و تابعین و علما و مشایخ سلف معهود [متداول] نبوده است و بعضی از مشایخ متأخر آن را وضع و مستحسن دانسته‌اند» (کاشانی، ۱۳۹۴: ۱۷۹)

برخی از کتب اهل سنت سماع را طبق احادیثی از پیامبر حلال شمرده که البته در تواتر و صحیح بودن آن‌ها جای تردید است از آن جمله حدیثی است که جوهر لغوی در کتاب «صحاح‌اللغة» در ترجمه «درکه» با این مضمون گفته است که: حضرت رسالت بنی‌ارشد را که رقاص بوده‌اند فرمود: ای بنی‌ارشد سعی کنید در دست زدن و رقصیدن، تا یهود و نصاری بدانند که در دین‌ها فراخی است و تنگی نیست، و به آن سبب به دین ما میل کنند و رغبت نمایند.» (بهبهانی، ۱۳۷۰، ج ۶: ۱۶۸).

به هر روی، موافقان و مخالفان برای رد یا قبول سماع، هر یک دلایلی ذکر کرده‌اند، از جمله این که: «سماع برای سالک مبتدی زیان‌آور است؛ زیرا موجب تحریک و هیجان می‌شود یا این که جایز است به شرط آنکه به دست خود مرید اتفاق نیفتد و به طور ناخودآگاه آن را شنیده و منقلب گردد.

برخی از اهل تصوف و عرفا میزان صحت و سقم سیر و سلوک با تمسک به برخی از آیات قرآن کریم و احادیث می‌دانند و به دنبال راهی برای تأیید سماع هستند و منشأ این امر را امری مقدس قلمداد کرده‌اند. سماع را حالتی می‌پندارند که انسان را از تمام تعلقات و ماسوی الله منقطع می‌شوند و روح را صیقل داده و آن را آماده عروج به حرم کبریایی می‌نمایند. در واقع سماع را دریچه‌ایی برای ورود به عوالم الهی همچون نماز می‌دانند.

در مقابل برخی سماع را امری مردود و آن را از سبک عقلی و غفلت و پدیده‌ای ضدعرفانی و ناسازگار با شرع و شریعت دانسته‌اند. مجلس سماع را فسق و بدعت و طریقی احساسی و انگیزشی می‌دانند که موجب انحراف عارفان از طریق الی‌الله می‌شود. امام هادی علیه السلام صوفیان را چنین معرفی می‌کند:

«أورادُهُم الرِّقْصُ وَ التَّصْدِیْهِ وَ أَذْكَارُهُم التَّرْنَمُ وَ التَّغْنِیْهِ» یعنی: اوراد ایشان رقص کردن و دست زدن است و اذکار ایشان ترنم و غنا کردن است» (مقدس اردبیلی، ۱۳۸۳، ج ۲: ۸۰۱) و نیز رسول خدا (ص) می‌فرمایند: «خداوند تعالی مرا مبعوث فرمود رحمتی برای جهانیان و تا ابزار و آلات نوازندگی و نعمات و آهنگ‌ها و امور جاهلیت و قمار و بدعت‌های جاهلی را محو کنم» (کلینی، ۱۳۸۷، ج ۶: ۳۹۶).

یکی دیگر از علل مخالفت با سماع قرار گرفتن انسان در حالت جذبۀ سُکر و سلب هوشیاری از فرد است. اهل شریعت هر نوع رفتار و عملی را که به سلب هوشیاری انسان انجامد نامشروع می‌دانند. «در

نقل دیگری به امام هادی (ع) عرض کردند: ای فرزند رسول خدا! آنان (صوفیان در حال سماع) می‌گویند در برخی از این حالات از خود بیخود می‌شوند امام علیه‌السلام این آیه شریفه را تلاوت نمود: «يُخَادِعُونَ اللَّهَ وَالَّذِينَ آمَنُوا وَيُخَدَعُونَ إِلَّا أَنْفُسَهُمْ وَ مَا يَشْعُرُونَ»؛ آنان خدا و مومنان را فریب می‌دهند ولی آنان نمی‌فریبند مگر خود را، حال آنکه خود نمی‌دانند» (عاملی، ۱۳۸۶: ۱۶۱).

پاسخ به ایراد و انتقادات درباره سماع از سوی عالمان شیعه را می‌توان به شکل دیگری نیز مطرح کرد و آن اینکه: اگر سماع در اسلام بدعت شمرده شود، با احکام برخی آداب و رسوم دینی در میان شیعیان مثل سنت‌های عزاداری برای ائمه (ع) که هیچگاه در سیره و سنت پیامبر (ص) و امامان معصوم دیده نشده، چه باید کرد؟ از آن جمله:

آداب و رسومی مثل: عَلم‌های عزاداری معروف به «علم حیدری»؛ «آیین کرب‌زنی» که با نام‌های دیگر مثل «سنگ‌زنی» نیز شناخته می‌شود و در مناطق مازندران و شرق گیلان به پا داشته می‌شود؟ «آیین نخل گردانی» یزدی‌ها، «مراسم یزله‌خوانی» بوشهری‌ها؛ «آیین دمام‌زنی» که در شهرهای مختلف خوزستان به پا داشته می‌شود و با صدای شیپور طبل و سنج همراه است؟ «آیین گل‌مالی» که در فرهنگ ایرانی نماد عزاداری از داغ سوگ سیاوش است و امروزه در میان لرها مرسوم است؟ «آیین شاخسی و واخسی» که در آذربایجان شرقی و غربی مرسوم است. در این آیین که بسیار شبیه سماع صوفیه است، عزاداران چوبی را از زمین تا فرق سر خود حرکت می‌دهند و پاهای خود را نیز بر روی زمین می‌کوبند. وقتی که چوب به سطح زمین رسید گروهی ندای شاخسی را با صدای بلند بر زبان می‌آورند و زمانی که چوب به چهره عزاداران نزدیک می‌شود، گروه دیگر ندای واخسی (که مخفف وای حسین است) را با صدای بلند ادا می‌کنند. و بالاخره «آیین طشت‌گذاری» که در میان ترکان مرسوم است؟ (طشت در این آیین نماد مشک سقای کربلا و آب هم نماد آب رود فرات است). در این آیین عزاداران دور یکدیگر جمع می‌شوند و با دست زدن به طشت سعی در تجدید بیعت خود با سالار شهیدان دارند. متن قدیمی و کامل دعای طشت‌گذاری تلفیقی از سه زبان ترکی، فارسی و عربی است.

۲-۳. جلوه‌هایی از سماع (آوازخوش) در صدر اسلام

در کتاب «مَنْ لَا يَحْضُرُ الْقَبِيه» روایتی است که می‌گوید: پس از رحلت رسول اکرم (ص) به این دلیل که مردم جمله «حَيَّ عَلَى خَيْرِ الْعَمَلِ» را از اذان حذف کردند، بلال اذان را ترک کرد و فاطمه زهرا (س)

از او درخواست کرد اذان بگوید و گفت: «احبُّ أَنْ أَسْمَعَ صَوْتَ مَوْذِنِ أَبِي؛ دوست دارم یک بار دیگر صدای مؤذن پدرم را بشنوم» و بلال اذان را آغاز نمود. زمانی که به «أَشْهَدُ أَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ» رسید، فاطمه^(س) دوران حیات پدر را به یاد آورد و گریان شد و از هوش رفت به گونه‌ای که مردم پنداشتند آن بانو از دنیا رفته است و ماجرا را به اطلاع بلال رساندند و او از ادامه اذان خودداری کرد. (صدوق، ۱۳۶۷، ج ۱: ۲۹۸-۲۸۴)

امام علی^(ع) نیز در خطبه همام که به توصیف پرهیزگاران پرداخته بیان داشته است: «هَكَذَا تَصْنَعُ الْمَوَاعِظُ الْبَالِغَةُ بِالْأَهْلِ» پند و اندرزهای بسیار رسا با آنان که اهل موعظه‌اند چنین می‌کند». (نهج البلاغه، ۱۳۹۴: خطبه ۱۹۳)

همچنین ابوهارون مکفوف می‌گوید: «خدمت حضرت صادق - علیه السلام - رسیدم. امام به من فرمود: «برایم شعر بخوان!» پس برایش اشعاری خواندم. فرمود: این‌طور نه، همان‌طور که (برای خودتان) شعرخوانی می‌کنید [یعنی با آهنگ و آواز] و همان‌گونه که نزد قبر سیدالشهدا مرثیه می‌خوانی». (مجلسی، ۱۳۹۲، ج ۴۴: ۲۸۷)

۲-۴. سماع در نگاه سخنوران اهل طریقت

«بدان که در سماع سه چیز نگاه باید داشت؛ زمان، مکان و احوال که هر وقت دل مشغولی باشد یا وقت نماز بود یا وقت طعام خوردن و یا وقتی بود که دل‌ها بیشتر پراکنده بود و مشغول باشد، سماع بی‌فایده بود. اما مکان چون راه‌گذری باشد، یا جایی ناخوش و تاریک بود یا به خانه ظالمی بود همه وقت شوریده بود. پس چون کسانی که اهل سماع باشند و به سماع نشینند، ادب آن است که همه سر در پیش افکنند و در یکدیگر ننگرند و دست و سر نجانبند و به تکلف هیچ حرکت نکنند. بلکه چنان که در تشهد نماز نشینند و همه دل با حق تعالی دارند و منتظر آن باشند که چه فتوح پدید آید از غیبت به سبب سماع و خویشتن نگاه دارند تا به اختیار برنخیزند و حرکت نکنند و چون کسی به سبب غلبات وجد برخیزد با وی موافقت کنند، اگر دستارش بیفتد دستارها بنهد و این همه اگرچه بدعت است و از صحابه و تابعین نقل نکرده‌اند لیکن نه هر چه بدعت بود نشاید؛ که بسیاری بدعت نیکو باشد که شافعی می‌گوید: جماعت در تراویح که وضع عمر رضی الله عنه است بدعتی نیکوست. پس بدعت مذموم آن بود که بر مخالفت سنتی بود، اما حُسن خلق و دل مردمان شاد کردن در شرع است» (غزالی، ۱۳۳۰: ۳۸۸ و ۳۹۹).

۲-۵. سماع در نگاه سنایی غزنوی

حکیم مجدودبن آدم سنایی، نخستین شاعریست که پس از تحوّل درونی و گریز از سرودن شعر درباری، و مدح بزرگان، اندیشه‌های ناب عارفانه را با شعر درآمیخت و بدین طریق عقاید طریقت را نشر داد. سنایی قالب مثنوی را برای گزارش شریعت، طریقت و حقیقت برگزید که در این ابتکار سرآمد اقران گردید. «حکیم سنایی، با سرودن حدیقه‌الحقیقه، پیشاهنگ شاعران مثنوی گوی عارف شد و فضل تقدّم را در این راه، از آن خود ساخت.» (حائری، ۱۳۷۴: ۱۲۳).

سنایی در ادبیات فارسی جایگاهی ارجمند دارد، او ساختار قصیده را دگرگون کرد و از تشبیب قصیده سنتی، قالب مستقل غزل را پدید آورد و برای نخستین بار، اصطلاحات عرفانی را در غزل عاشقانه گنجانید. از دیوان شعر سنایی. بوی زهد و عرفان مشام عاشقان را می‌نوازد ...

سنایی طلایه‌دار شاعران فارسی زبان در عرصه تصوف و عرفان است، او سماع را هنری شهوانی می‌داند و در مذمت آن شعر سروده است. از منظر او غنا را شیطان تولید می‌کند و به گوش کسی که آلت طرب در دست دارد، از این راه جان را آلوده می‌سازد و از این روی آن را حجاب و مانع راه سالک می‌داند. سنایی با آنکه اهل طریقت بود، در تصوف شعر می‌سرود و مضامین خاصی را هم به ارمغان آورده است، اما موسیقی را محرک انسان برای شهوت‌رانی و زنا می‌دانست:

طبع را از غنا مگردان شاد که غنا جز زنا نیارد یاد

(سنایی، ۱۳۸۷: ۱۸۳)

وی، علاقه اهل تصوّف را از سماع، به موسیقی و کارهای دیگر که در مجلس سماع معمول بوده، از قبیل رقص و نعره و فریاد زدن و در شاهد نگرستن و با پایکوبی‌ها و نعره‌ها به وجد آمدن‌های اهل سماع موجب آزار و اذیت همسایگان و آبروریزی صاحب‌خانه می‌شدند تقبیح می‌کرد:

بام‌خانه به نعره بردارد به لگد‌خانه را فرود آرد

(همان: ۶۶۷)

سنایی مانند برخی از صوفیان محتاط در مجالس سماع به خواندن آیات قرآن و اشعار عرفانی اکتفا می‌کرد حتی با این گونه مجالس نیز مخالفت می‌کرد. سنایی نغمه‌های موسیقی را که از سازها برمی‌خیزد شیطان تلقی می‌کند:

قول باری شنو هم از باری که حجاب است صنعت قاری

مرد عارف سخن ز حق شنود لاجرم ز اشتیاق کم غنود

طبع، قوَال را زبُون باشد فسق را مطرب، از درون باشد

(همان: ۱۸۴)

او معتقد بود که گوش دل می‌تواند معانی الهی را درک کند و نیازی به گوش حسی نیست. مرد حق سخن حق را بدون واسطه در دل می‌شنود و معانی حقیقی الهی بر آینه دل عارف منعکس می‌شود از راه دیدن و بوییدن گُل حقیقت الهی امکان‌پذیر نیست بلکه ادراک آن با دل است.

دل ز معنی طلب ز حرف مجوی که نیایی ز نقشِ نرگس بوی
مجلس روح جای بی‌گوشیست اندر آنجا سماع، خاموشیست

(همان: ۱۸۳)

وی همچنین حواس ظاهری را نفی می‌کند و آن‌ها را حجاب رونده راه سلوک برای دریافت و درک حقیقت می‌داند و از آن‌ها به عنوان منافقان و فریب دهندگان تعبیر می‌کند:

نفس حسّیت پنج در دارد روح عقلی یکی گذر دارد
خانه پنج در منافق راست خانه یک دری موافق راست

(همان: ۳۷۶)

در جایی دیگر پا را فراتر می‌گذارد و های و هوی اهل وجد را به عرعر خر، تشبیه می‌کند:

در طریقی که شرط جان سپریست نعره بیهوده خری و تریست
مرد دانا به جان سماع کند حرف و ظرفش همه وداع کند
آه، رعنائی طبیعت توست راه، بینایی شریعت توست

(همان: ۱۸۴)

سنایی، در حدیقه، خاموش را بیشتر مورد توجه قرار می‌دهد و سلوک به عالم جان را در سایه سکوت بهتر از شرکت در مجالس سماع می‌داند و برای اهل سماع ارزشی قایل نیست.

جاهل آنگه که خوش دلی ورزد تیزی آن دم به عالمی ارزد
از پی زیر بانگ و لوله چیست؟ رو، به خود بازگرد، مشغله چیست؟

(همان: ۶۶۷)

به عقیده سنایی، این شعر و بیت و ترانه بود که می‌بایست همچون بتی بازمانده از روزگار شرک، در آستانه شریعت می‌شکست و از آن اظهار تبری و استغفار می‌شد.

پیش شرعش ز شعر جستن، به بیت را همچو بُت شکستن، به

شرع از اشعار، سخت بیگانه ست	گرچه با او کنون هم از خانه ست
هر چه ما را مباح، محظورست	بر کسی کواز این و آن دورست
فرق حظّ و اباحت او داند	کانچه راحت، جراحات او داند
دل و همّت مده به صحبت خلق	بُیر از خلق تا بُرد خلق

(همان: ۱۴۶)

حکیم سنایی در بیان مراتب ایقان و مشارب عرفان و تخلّص به نام امین الدّین رازی، قصیده‌ای شیوا و تأثیرگذار دارد که در آن سماع را آفت دانش و زایل کننده عقل معرفی می‌کند:

سماع روح عاشق را، نه از نقل آورد قایل	شعاع شمع حکمت را، نه از عقل آورد یزدان
هر آنک اندر سماع آید، همه علمش هدر گردد	هر آنک اندر شعاع افتد، شود دیوانه در گیهان
و در همین قصیده، اصالت را به عشق می‌دهد و می‌گوید عشق، تو را به جایگاه ارجمند می‌نشاند:	
به پیر عشق، شو پیران، که عنقاوار، خودبینی	ز نا جنسان جدایی کن، و با جنسان، گل و بُستان

(سنایی، ۱۳۶۲: ۴۳۲)

سنایی در غزلی عاشقانه خطاب به حضرت معشوق، پس از وصف حُسن ازلی و محبّت کم یزلی با تلمیح به رفتن موسی به میقات و سخن گفتن با خداوند، آنگاه که تجلّی ربوبیت رُح می‌دهد به گونه‌ای هنری از سماع سخن گفته است: «وَلَمَّا جَاءَ مُوسَى لِمِيقَاتِنَا وَكَلَّمَهُ رَبُّهُ قَالَ رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ قَالَ لَنْ تَرَانِي...» (اعراف / ۱۴۳) و هنگامی که موسی به وعده گاه ما آمد و پروردگارش با او سخن گفت، موسی روی به بارگاه حضرت حق عرض کرد: ای پروردگار من، خود را به من بنمای تا تو را بنگرم، خطاب آمد که هرگز مرا نخواهی دید:

ای چشم و چراغ آسمانی	وی شاهد و شمع آسمانی
حُسن تو، چو آفتاب آنگه	فارغ ز اشارت و نشانی
بی‌آتش عشق تو، که یابد	آب خَضَر و حیات جانی
در هوش، ز تو سماع آرنی	در گوش، ندای کن ترانی
فرمان تو هست بر روان‌ها	چون شعر سنایی، از روانی

(سنایی، ۱۳۶۲: ۱۰۳۷)

۲-۶. سماع در نگاه عطار نیشابوری

فریدالدّین عطار نیشابوری، شاعر بلندپایه و گرانمایه قرن هفتم در کدکن از توابع نیشابور به عالم

هستی گام نهاد، برخی تذکره‌نویسان گفته‌اند، وی پس از درگذشت پدرش، دکان عطاری او را آراست و به طبابت نشست. از آثار او مشهود است که دو منظومه ارزشمند خود، مصیبت‌نامه و الهی‌نامه را در آن داروخانه، به نظم درآورده است:

مصیبت‌نامه، کاندوه جهان است	الهی‌نامه، کاسرارِ نهان است
به داروخانه، کردم هر دو آغاز	چه گویم؟ زود رستم زین و آن، باز
به داروخانه پانصد شخص بودند	که در هر روز، نبضم می‌نمودند

(حائری، ۱۳۷۴: ۱۴۹)

عطار در کتاب *بیان الارشاد (مفتاح الاراده)* در بیان سماع و کیفیت آن چنین می‌گوید:

سماع اصلی بزرگست اندرین ره	چو یابی سماع دل گردی تو آگه
اگر سماع دلت نبود ندانی	پوشند بر تو یکسر این معانی
کسی را کز سماعش ذوق نبود	حقیقت دان که او را شوق نبود
بنای عشقبازی شوق باشد	کسی داند که صاحب ذوق باشد

(عطار، ۱۳۶۲: ۲۲۰)

وی اساس سماع را شوق می‌داند. شوق یکی از احوال عرفانی است به معنای کشمکش دل است به دیدار محبوب.

در مصباح‌الهدایه، شوق دو قسم است: «قسم اول شوق محبان صفات، به ادراک لطف و رحمت و احسان محبوب نظیر. این نوع شوق با دست یافتن آنان به این صفات از بین می‌رود، قسم دوم شوق محبان ذات، به لقاء، قرب و وصال محبوب که چنین شوقی همانند کبریت احمر کمیاب و بی‌نهایت است». (کاشانی، ۱۳۹۴: ۴۱۱) بنابراین، شوق، چونان مرکبی تیزرو، تشنه کامان زمزم کعبه مُراد را به مقصد و مقصود می‌رساند و تا محبت باقیست، شوق لازم است. سالکی که معانی سماع در آینه جان و دلش تجلی نکند، اهل طریقت نیست و از حقیقت معزول است. چنین فردی از ذوق وصال معشوق حقیقی نیز محروم است زیرا نه عاشق است و نه معشوق:

کسی کو را نباشد سماع معنی	نباشد از سماعش جمع معنی
بود معزول از سماع حقیقت	نباشد در صف جمع طریقت
بود جان و دلش از ذوق، محجوب	نه طالب باشد او هرگز، نه مطلوب

(عطار، ۱۳۶۲: ۲۲۰)

به سر پرَد در این ره، مرد آگاه	نثار از جان و دل سازد در این راه
به وقت استماع قول قوال	که هر یک را دگرگون گردد احوال
ز آواز خوشی کاید به گوشش	رود از شوق جانان، عقل و هوشش
به بوی وصل جانان زنده باشد	به وقت و فهم او گوینده باشد
بود نادر، چنین صاحب سماعی	که بر هر کس بتابد ز آن، شعاعی

(همان: ۲۲۰)

شادروان اسماعیل حاکمی در کتاب ارزشمند «سماع در تصوّف» می‌نویسد: «شیخ عطار، در الهی‌نامه سماع نی را در حدّ شهادت می‌داند زیرا نوای نی، ندای معشوق است:

چنین باید سماع نی شنودن	ز نی، کشته شدن، در خون غنودن
چون نام دوست بنیوشی چنین شو	به یک یک ذره بحری آتشین شو

(حاکمی، ۱۳۷۱: ۱۰۳)

وجود نی، در این ابیات، دیدگاه مثبت گرایانۀ عطار را نسبت به سماع نشان می‌دهد و مرحوم فروزانفر بر این عقیده است که: «لفظ نی در این حکایت شیخ را متوجّه سماع و آداب آن می‌کند و می‌گوید شرط سماع آنست که از خود فانی شوی چنان که از حق بشنوی نه آن که به نفس شنیده باشی و به سهو گرایی.» (فروزانفر، ۱۳۸۹: ۱۵۷)

بنابراین نظر عطار و امام محمد غزالی در خصوص سماع - برای مبتدی - یکی است، آنجا که غزالی می‌گوید: «مریدی که ویرا هنوز احوال دل پیدا نیامده باشد، و راه حق معاملات نداند یا پیدا آمده باشد، ولیکن شهوت هنوز از وی تمام شکسته نشده باشد، واجب بود به پیر که وی را از سماع منع کند، زیان وی از سودش بیشتر بود» (غزالی، ۱۳۳۰: ۳۷۵) بدین ترتیب، عطار سماع را برای مبتدی زهر می‌پندارد و زبان سامع دائم در هوشیاری و مستی ذاکر خداوند است:

ولی بر مبتدی زهر است دائم	که نفس او به هستی گشت قائم
اگر یکدم در آن محفل نشینی	بسا تخم سعادت را که چینی
خوری زان مجمع آب زندگانی	بدان حاضر شو این جا گر توانی

(عطار، ۱۳۶۲: ۲۲)

شیخ عطار، رقص و سماع صوفیان را به نوعی تزکیه و پاکسازی درونی تعبیر می‌کند که عارف راستین، پس از تزکیه نفس، شایستگی وصول به پیشگاه معشوق را پیدا می‌کند و به جاودانگی می‌رسد:

در گنج اعتکاف، دلی بُرد یار کو؟	بر گنج عشق، جان کسی کامکار، کو؟
در حلقه سماع، که دریای حالت است	بر آتش سماع، دلی بی قرار، کو؟
در رقص و در سماع، ز هستی، فنا شده	اندر هوای دوست، دلی ذره وار، کو؟
خالص برای «لله»، از این زنده جامگان	بی رزق و بی نفاق، یکی خرجه وار، کو؟

(عطار، ۱۳۷۴: ۵۷۱)

عطار در غزلی گفته است: آنچه موجب ذوق درونی سالک و افزونی شوق وصال معشوق می گردد، حضور ساقی، شاهد و شراب است. زیرا شراب خاصیت رازگشایی دارد و اسرار عشق و مستی را افشا می کند. آنگاه، سالک تحت ارشاد شاهد و ساقی، به کشف و شهود می رسد:

ساقی از در، در آمد و بنشست	صد قیامت به یک زمان برخاست
ز آرزوی سماع و شاهد و می	از همه عاشقان، فغان برخاست
باده ناخورده، مست شد عطار	سوی مدح خدایگان برخاست

(عطار، ۱۳۷۴: ۲۱)

شیخ در غزلی دیگر، سحرگاهان را که هنگام استعجاب دعاست برای سماع مناسب دیده است. عطار، ضمن تلمیح به اسطوره های ایرانی و ریختن خون سیاوش به نیرنگ افراسیاب، شراب را به گونه ای هنرمندانه، چون خون سیاوش، سرخ، عزیز و شایسته خونخواهی می پندارد و از ساقی درخواست می کند که آن شراب لعل گون را که چون خون سیاوش می جوشد بر او بنوشاند:

ساقیا، آب لعل ده که دلم	ساعتی، سرب به آب می آرد
خیز و خون سیاوش آر، که صبح	تیغ افراسیاب می آرد
خیز ای مطرب و بخوان غزلی	هین که ژهره، رباب می آرد
صبحدم، چون سماع گوش کنی	دیده را سخت، خواب می آید
مطرب ما، رباب می سازد	ساقی ما، شراب می آرد ...

(همان: ۱۴۰)

عطار در اسرارنامه، سماع را معادل رقص و پایکوبی و دست افشانی به کار برده است:

«که داند کاین هزاران مُهره زرین چرا گردند در نه حُقه چندین؟
در این دریا، چرا غواص گشتند سماعی نیست، چون رقاص گشتند؟»

(حاکمی، ۱۳۷۴: ۱۰۳)

عطار مقامات هفتگانه عرفان را به گونه ای ابتکاری به نظم کشیده و با زبانی نمادین سی مرغ عاشق

را به راهنمایی هُدهُد از آن وادی‌ها به جانب آشیان سیمرغ پرواز داده و پس از وصال با قدرت شاعرانه و خلّاقیت هنری فرموده است:

چون شدند از کُلِّ کُلِّ پاک آن همه یافتند از نور حضرت، جان همه
چون نگه کردند آن سی مرغ، زود بی‌شک این سی مرغ، آن سیمرغ بود
محو او گشتند، آخر بر دوام سایه در خورشید گم شد والسلام
(اشرف‌زاده، ۱۳۷۴: ۹۸)

عطار که خود را شاگرد سنایی می‌داند و از آثار او بهره‌ها برده است در حقیقت حلقه اتصال اندیشه‌های عرفانی سنایی و مولانا جلال‌الدین است و می‌توان گفت: منطق‌الطیر او، از حدیقه‌الحقیقه سنایی اثر پذیرفته، نتیجه این که: عطار شاعری درد آشناست که به سماع اقبالی تمام داشته است.

۲-۷. سماع در نگاه مولانا جلال‌الدین محمد بلخی

مولانا جلال‌الدین، فرزند بهاء‌الدین، عارف شاعر و شاعر عارف، شخصیتی نام‌آشنا در ادبیات فارسی و عرفان عاشقانه جهان است. تذکره‌نویسان نوشته‌اند: جلال نوجوان، مقارن حمله خانمان‌سوز مغول، به همراه پدرش هجرت کرد. «هجرت سلطان العلما به همراه فرزندش جلال‌الدین از راه نیشابور بوده و مقارن حمله مغول و همزمان با دیدار فریدالدین عطار نیشابوری ... عطار، آثار بزرگی و شکوه و تجلّی معرفت را در پیشانی جلال خوانده و او را مورد عنایت قرار داده است. مولانا در جوانی قونیه، به مسند فتوی تکیه زد اما پس از دیدار با شمس تبریزی دچار تحوّل روحی شد. ملاقات با شمس، نقطه عطف زندگی و سرآغاز شیوه عرفانی و جهش از تصوّف زاهدانه به عرفان عاشقانه و شکرآفرین بود. مولوی، شور و شیدایی و بسط و وجد و سماع خویش را مرهون شمس تبریزی است و البته شمس نیز شهرت خود را در ادب و عرفان مدیون مولاناست ...» (حائری، ۱۳۷۴: ۱۷۵)

به عقیده مولانا، سماع، هماهنگی انسان با حرکت کلیّه موجودات جهان است. وی آواز خوش را آوازی ملکوتی می‌داند که در همه جا و همه زمان‌ها طنین‌انداز است و گردش افلاک آوازی با این مضمون: «يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ» (جمعه / ۱) را ترنم می‌کند. آدمی آوازهای طبیعت را با ساز یا گلوی خویش تحریر و ترجیع و بازآفرینی می‌کند. شنیدن آوا و آواز از جانب معشوق یا تجلیات صدای معشوق، یکی از رزق‌های الهی برای عاشق است و عاشق با شنیدن آوای معشوق بر خود می‌بالد و در کنار معشوق به اتحاد می‌رسد:

پس حکیمان گفته‌اند این لحن‌ها از دوار چرخ بگرفتیم ما

بانگ گردش‌های چرخ است اینکه خلق می‌سرایندش به طنبور و به حلق
 مومنان گویند که آثار بهشت نغز گردانید هر آواز زشت
 ماهمه اجزای آدم بوده‌ایم در بهشت آن لحن‌ها بشنوده‌ایم
 گرچه بر ماریخت آب و گِل شکی یادمان آید از آنها اندکی
 لیک چون آمیخت با خاک کرب کی دهد این زیر و بم آب طرب؟
 پس غذای عاشقان آمد سماع که در او باشد خیال اجتماع
 قوتی گیرد خیالات ضمیر بلکه صورت گردد از بانگ صفر
 (مولوی، ۱۳۸۶، دفتر چهارم: ۵۷۵)

مومن همه زیبایی‌های این جهان را جلوه‌ای از زیبایی‌های عالم غیب می‌داند. در واقع هر حُسن و جمالی در جهان هستی، بازتاب آن جهانی دارد. آوای الهی در گوش دل انسان طنین می‌اندازد و هر گاه صوتی جمیل می‌شنود به یاد روزگار وصل خود می‌افتد. آنجایی که آوای «الستُ بِربِّکم: در گوش دل‌ها طنین‌انداز گردید، عاشقان «بلی» گفتند.

مولانا، سماع را، غذای عاشقان طریق الی الله و «الحان خوش و دلنواز» می‌داند و سماع را موجب تمرکز خاطر سالک که خاطر خود را از ما سوی الله منقطع کرده قلمداد می‌کند.

وی جان‌هایی را که به هوای عشق حضرت حق سماع می‌کنند و می‌رقصند مانند ماه کامل می‌داند که هیچ‌گونه کاستی و نقصانی در آن وجود ندارد.

در هوایِ عشقِ حق رقصان شوند همچو قرص بدر، بی‌نقصان شوند
 (همان، دفتر اول، ۶۴)

وقتی مولانا نغمه چنگ و رباب و نی را می‌شنود به یاد موطن اصلی خود، نیستان عالم معنا می‌افتد؛ یا هنگامی که در بازار مسگران در می‌آید بر اثر ضربات و آهنگ چکش‌های آن‌ها شعله عشق جانش را گرم و روشن می‌کند. اهل سماع همچون ققنوسی است که بر اثر وجد حاصله از قرب الهی و بی‌اعتنایی به تعلقات دنیوی، عاشقانه و طنازانه سماع می‌کند و از وجد و برهم زدن بال‌هایش این هیزم شعله‌ور می‌گردد و به واسطه ذوب شدن و سوزاندن و از بین بردن منیت، به فنا می‌رسد:

نالۀ سرنا و تهدید دُهل چیز کی ماند بدان ناغور گُل
 (همان، دفتر چهارم: ۵۷۵)

مولانا سماع را به جان جان تعبیر می‌کند و می‌گوید کسی آن را درک می‌کند که «ذوق سماع» داشته باشد و درک عظمت آن را حس کند. او همچنین ناله ملایم سرنا و بانگ طبل را به صوراسرافیل

شبهه می کند که مردگان را حیات می بخشد.

سماع آرام جان زندگانست کسی داند که او را جان جانست

(مولوی، ۱۳۹۳: ۲۳۹)

وی معتقد است: عشق و سماع پیوندی ناگسستنی با هم دارند و آنچنان درهم آمیخته اند که هر یک بدون دیگری مرده و بی روح به حساب می آید. سماع همچون غذای روح اوست و سماع را عبارتی راحج می داند و تا واپسین لحظات زندگی و حتی در آستانۀ رویارویی با عزرائیل (بنا به نقل افلاکی) دست از آن برنداشت. مولوی در میان موسیقی ها، شیفته و دلباختۀ آهنگ «رباب» بود. و آهنگ رباب را صدای صریر بهشت می خواند:

رباب مشرب عشقست مونس اصحاب که ابر را عریان نام کرده اند رباب

چنان که ابر سقای گل و گلستانست رباب قوت ضمیرست و ساقی آلباب

(همان: ۱۱۶)

«حرص و ولع مولوی به سماع به حدی بود که گاهی خواننده و قوال را به ستوه می آورد و از خواندن باز می ایستاد. در این حال خواننده دیگری جای او را می گرفت و مولوی همچنان چرخ می زد و پا بر زمین می کوید و دست بر هوا می افشاند» (افلاکی، ۱۴۰۱: ۳۹۴). افلاکی همچنین می نویسد: حتی جوانان طاقت همراهی با مولوی در سماع و چرخ زدن را نداشتند:

«البته قسمی از موسیقی در عزا نواخته می شود، قصه معلم ثانی «فارابی» مشهور است که: خندانید و گریانید و خوابانید در یک مجلس، و همه در حال خواب بودند که از مجلس بیرون رفت، و این کار را با یک آلت موسیقی انجام داد به واسطۀ تغییر ترکیب، و ظاهراً نواختن بود. بدون خواندن». (نک: مصلایی یزدی و مدرسی یزدی، ۱۳۷۵: ۳۱۶)

از نظر مولانا حقیقت رقص جز به خودشکنی و ریشه شهوات از جان برکنی است. سماع و رقص را در حال تواجد نوعی خودشکنی و وارستگی می شمردند و رقص کسی را به عشق نمی رساند بلکه عشق است که فرد را به رقص درمی آورد.

رقص آنجا گُن که خود را بشکنی پنبه را از ریش شهوت برگنی

مطربانشان از درون دف می زنند بحرهای شورشان کف می زنند

تو نبینی برگها را کف زدن گوش دل باید نه این گوش بدن

(مولوی، ۱۳۸۶، دفتر سوم: ۳۴)

چنین رقص و جذبه‌ای، سماع کننده را از خودِ وجودی و حیوانی نجات داده، مطیع و فرمانبردار خدایی می‌کند، که جمیل است و جمال را دوست می‌دارد: در واقع حقیقتی است که به صدق و احقاق، منبعث از جان و صمیم قلب باشد. خاک و خاشاک صفات زمینه شیطانی و نفسانی را از مزابل طبع و نفس اماره و لوامه پاک رفته و مزگی گرداند. در حقیقت این آرزو و خواست مولانا بود که قبر او را جولانگاه رقص و موسیقی «عرفانی» کنند چنانکه گویا خود بانی و معمار و مبتکر این لطیفه عرفانی بوده است.

ز خاک من اگر گندم برآید از آن گرنان‌پزی، مستی فزاید
خمیر و نانبا دیوانه گردد تنورش ییت مستانه سراید
اگر بر گور من آبی زیارت تو را خر پشته‌ام رقصان نماید
میابی دف به گور من برادر که در بزم خدا غمگین نشاید
(همان: ۶۸۳)

برخی آداب سماع را سه حکم دانسته‌اند: زمان، مکان و اخوان. شهاب الدین سهروردی بر این عقیده بود که: از آداب سماع آن است که حضور در مجلس سماع باید توأم با پاکی نیت، صفای درون، راستی و وقار باشد و از هزل به دور، و خرقة افکندن نیز خالی از تکلف و ریا باشد. برخی موافقان بر این قول اجماع دارند که: حرمت یاران در سماع واجب است، مبادا سالک دلی را بخرشد و سماع از سر شرب کند. بلکه شایسته است در هر حالی، در انتظار الهامات حق باشد. آثار سماع نیز سه مقام است: فهم، وجد و حرکت.

۳. نتیجه‌گیری

نگارنده پس از مطالعه منابع موردنیاز، یادداشت برداری و طبقه‌بندی فیش‌ها به بررسی آراء و اندیشه‌های موافقان و مخالفان سماع همچنین جایگاه سماع از منظر شریعت و طریقت به تحلیل نظریه‌های موجود پرداخته و به این نتایج دست یافته است:

سماع، شنیدن، شنودن صوت خوش و گاه آواز حزین است.

برخی بزرگان بر این عقیده‌اند که سماع، اِستماع قرآن مجید است که همه اهل اسلام مکلف به شنیدن آیات کریمه می‌باشند: «وَ إِذَا قُرِئَ الْقُرْآنَ فَاسْتَمِعُوا لَهُ» یکی از معانی سماع، شنیدن قول و سخن نیکوشت. خداوند بلند مرتبه در آیه ۱۸ سورة مبارکه الزمر می‌فرماید:

«فَبَشِّرْ عِبَادِ الَّذِينَ يَسْتَمِعُونَ الْقَوْلَ فَيَتَّبِعُونَ أَحْسَنَهُ». هجویری در کشف المحجوب می‌گوید بشارت

باد بر آنان که هنگام استماع قول، پیرو بهترین آنها باشد. وی، بر این عقیده است که رقص و سماع و وجد در شریعت و طریقت اصلی ندارد و آن لهو است. حکیم ناصر خسرو پس از تأویل این آیه کریمه می‌گوید: دریای سخن‌ها، سخن خوب خداست. سماع از نظر اهل شریعت به طور کلی مذموم و از منظر فقیهان گناه شمرده می‌شود.

فقهای متشرّع در مذهب شیعه، سماع را به عنوان غناء حرام می‌دانند اگرچه برخی به کراهت و بعضی به اباحت آن فتوی داده‌اند.

شیخ کلینی در کتاب کافی، از امام صادق (ع) رئیس مذهب شیعه جعفری روایت کرده است: امام (ع) پیروان خود را از پای کوفتن و رقص کردن و نواختن طبل و نی، نهی فرموده است. سیدمرتضی حسنی، صاحب تبصره العوام، به شدت بر صوفیه تاخته و سماع و دست افشانی و پایکوبی آنان را مورد نفرت و نکوهش قرار داده است.

مقدّس اردبیلی نیز دست زدن و رقصیدن در خانقاه و خرقه چاک کردن را در حال سماع نکوهش کرده و آن را از جانب شیطان می‌داند.

سماع، در مذاهب اربعه اهل سنت نیز مورد مناقشه قرار گرفته است. از شافعی روایت کرده‌اند: شنیدن «حُدی» و «نشید» عرب مانعی ندارد. اما اگر غناء و سماع عادت شخص گردد، شهادتش مردود و عدالتش باطل است. برخی گفته‌اند: شافعی، غنا را تحریم نکرده و بر کراهت سماع فتوی داده است، آن هم در صورتی که احتمال افتادن به عمل حرام در پی داشته باشد.

از دیدگاه صوفیه، سماع، وارد قلبی است که دل‌ها را به جانب حق برمی‌انگیزد. اهل تصوّف، برای سماع فوایدی قائلند چنان که در استحباب آواز خوش و سماع نغمه دل انگیز اشتیاقی دارند.

ذوالنون مصری، سلسله جنبان تصوّف، سماع را مخاطبات و اشارات حق می‌داند و ابوالقاسم قشیری، نقل کرده است که: حضرت مصطفی (ص)، کلمات موزون و نزدیک به اوزان شعری بر زبان می‌آورد که طبعاً مستمعان از آن لذت می‌برده‌اند. خواجه قشیری همچنین بر این باور بود که مقام صوفیه برتر از آن است که از روی لهو، سماع کند و اندیشه شیطانی به دل راه دهد.

صوفیان، آواز خوش، نوای موسیقی و دست افشانی و پای کوفتن بر دل‌بستگی‌های مادی را پیک عالم غیب می‌دانند.

اهل طریقت، سماع را «نداء من الحقّ للأرواح» می‌دانند و آن را موجب وجد می‌شمارند. برخی طایفه به سخن پیامبر اعظم (ص)، استناد می‌کنند که «إِنَّ مِنَ الشَّعْرِ حِكْمَةً» پس واجب است در سماع، از

خواندن و شنیدن اشعار لغو و بیهوده پرهیز گردد. فخرالدین عراقی عارف نامدار، سماع را دریچه‌ای از عالم قدس می‌داند که اشعه‌ای از آفتاب غیب بر آن می‌تابد.

باباطاهر همدانی، عارف صمدانی، آواز نرم و نغمه لطیف را ریسمانی می‌پندارد که از دنیا به سوی آخرت کشیده شده زیرا لطیفه انسانی را به سوی حق تعالی جذب می‌کند.

انصاری درباره سماع گفته است: بنده، سماع همی کند تا دقت وی خوش گردد. از تن، زبان بماند از دل نشان و دیدگان، آرزوی دیدار ذوالجلال کنند (رویت حق) و دل آرزوی شراب طهور کند تا جان، به آرزوی سماع حق جلّ و علا نماید. برخی از عرفای اهل تبّتل که بر همه دلبستگی‌های این جهانی (چهار تکبیر) زده بودند در هنگام ریاضت، برای تقویت نفس، با دوییتی‌های موافق حال، سماع می‌کردند و بیهوده نیست که رند سینه چاک، حافظ شیرازی درباره سماع چنین سروده است:

یار ما چون سازد آهنگ سماع قدسیان در عرش دست افشان کنند

با توجه به نتایج حاصل از سماع در نزد طبقات گوناگون جامعه از صدر اسلام و رواج زهد و تصوّف، شایسته است دیدگاه شاعران عارف و عارفان شاعر که مورد پژوهش و بررسی قرار گرفته است، ارزیابی گردد.

سماع قرآن، نیکوترین شنیدنی برای زن و بهترین لذت برای گوش است. کلام خدای تعالی معجزه است و یکی از شگفتی‌های آن اینکه طبع از شنیدن و خواندن آن شاداب می‌شود. مفسران و موافقان سماع بر این عقیده‌اند که سماع قرآن موجب تجلّی عشق الهی در دل سالک می‌گردد و خداوند در آیه ۱۹۳ سوره مبارکه آل عمران می‌فرماید:

«رَبَّنَا إِنَّا سَمِعْنَا مُنَادِيًا يُنَادِي لِلْإِيمَانِ أَنْ آمِنُوا بِرَبِّكُمْ فَآمَنَّا رَبَّنَا، فَاغْفِرْ لَنَا ذُنُوبَنَا»

پروردگارا ما صدای ندادهنده‌ای را که خلق را به ایمان فراخواند که به پروردگارتان ایمان بیاورید، شنیدیم. پس ایمان آوردیم.

ای پروردگار ما از گناهان ما درگذر و ما را مورد آمرزش قرار بده بدین ترتیب خداوند تبارک و تعالی فرموده است هر کس که نفس خویش را از آلائش‌ها پاکسازی کند با سماع قول و حیانی به عشق الهی دست می‌یابد.

سنایی غزنوی، در ادبیات و عرفان اسلامی، از شاعران شگفتی آفرین است. مضامین شعری که ساختار اندیشگی او را شکل می‌دهد، پای بندی به احکام شریعت، مدح، نقد اجتماع، حکمت و عرفان است. با توجه به عرفان عابدانه او که به دوران مدّاحی و ستایشگری وی باز می‌گردد. سماع به شدّت

منفور و از دیدگاه او حرام خوانده شده است.

سنایی، پیرو عقیده متشرعان و عالمان دینی بوده و به تقبیح سماع و شور و حال پرداخته است. او بر این باور بود که هر سالکی که به سماع برمی‌خیزد، در اثر وجد و حالی که بر او چیره می‌شود، آگاهی‌هایش نابود می‌گردد. دیگر اینکه سالک باید پس از تهذیب اخلاق و تزکیه نفس سماع کند تا صفات بشری و تمایلات حیوانی او را تحریک نکند. به نظر می‌رسد سنایی با توجه به مضمون غزل‌هایش در سال‌های پایانی عمر، به عرفان عاشقانه گرایش پیدا کرده و به طوری که از آن غزل‌های ناب عاشقانه او پیداست به اقلیم روشنایی گام نهاده و با شرایطی خاص، سماع، رقص و پایکوبی را پذیرفته و به این باور رسیده است که: سماع حقیقی، سماع جان است و سالک هنگام رقص و شور و حال باید ناله‌های خویش را پنهان کند و هرگز فریاد نزنند و این خویشنداری را الزامی دانسته است.

عطار نیشابوری، در بیان سماع و کیفیت آن، عقیده دارد که سماع، در عرفان عاشقانه یک اصل بنیادی است که اگر سالکی به درستی مفهوم سماع را دریابد به آگاهی می‌رسد این اندیشه عطار از گنجینه مصارف اسلامی و کلام وحی سرچشمه گرفته است که علم، دور شدن از جهل و رسیدن به آگاهی تعبیر می‌شود. خداوند لطیف در آیه شریف فرمود:

«وَأَخْرِجْكُمْ مِنْ بُطُونِ آمَهَاتِكُمْ لَا تَعْلَمُونَ شَيْئاً وَ جَعَلَ لَكُمُ السَّمْعَ، وَ الْأَبْصَارِ وَ الْأَفْئِدَةَ» بنابر حکمت الهی و فضل تقدّم السَّمْع، نخستین نعمتی که خداوند بر بندگان ارزانی فرموده، نعمت شنوایی است که انسان از راه سمع و استماع به آگاهی می‌رسد.

عطار که پُل ارتباطی سنایی و مولانا جلال الدین بود آنچنان تأثیری بر اندیشه مولانا نهاده که مثنوی معنوی خود را با «بشنو» آغاز کرده است.

عطار در تذکره الاولیاء آورده است: وجد در سماع، مکاشفت اسرار به مشاهدۀ محبوب است و از قول نصرآبادی روایت کرده که هر چیزی را قوتی است و قوت روح سماع است.

غزل‌های عاشقانه عطار در خانقاه‌ها خوانده می‌شد و برخی مصراع‌های غزل او ذکر سالکان بود. چون غزل‌های سنایی و عطار به واردات و الهامات ربّانی آراسته بود، در میان عام و خاص جایگاهی ارجمند یافته است. عطار می‌فرماید: سماع، برای مبتدی زهر است مگر اینکه دست ارادت به پیری بدهد تا او را از خطرات لغزش به گناه مصون بدارد.

عطار، معتقد است در سماع هم گوش اصالت دارد، هم هوش، زیرا نوایی خوش که به گوش می‌رسد، از شوق وصال محبوب هوش از سر پرواز می‌کند.

از آنجا که سماع با آیین فتوت و جوانمردی پیوستگی دارد، عطار بر آن بود تا هنگام شنیدن قولِ قوال، خوش باشد و مانند فتیان منش‌های جوانمردی را در خود و مریدانش تقویت کند.

مولانا، که در شعر و ادب، سرآمد سخنوران نامدار است پس از آن دیدار رازآمیز با شمس تبریزی از چارچوب خشک شریعت و مسند فتوی فاصله گرفت و با الهام از شمس به جایگاهی رسید که غزل عارفانه را به اوج رسانید.

مولانا به دلیل اندیشه عارفانه و باورداشتِ سماع همچنین انس و بی‌تابی نسبت به شمس تبریزی همواره مورد حسادت و سعایت بدحالان و منکران سماع بود اما می‌کوشید تا آنان را از بد اخلاقی‌ها دور کند.

مولانا برای کسانی که با آلات طرب، چون دف و نی و رباب مخالف بودند پاسخ‌هایی قانع‌کننده داشت و شکایت نی را با غربت رباب عاشقانه می‌سرود. جلال الدین که در طریقت جایگاهی ارجمند دارد سماع را آن جهانی می‌داند چون سالک در اثر چرخ زدن، دست افشاندن و پای کوبیدن بر دلبستگی‌های این جهانی، با «تبتّل» پله پله به ملاقات حضرت جانان می‌رود. و می‌گوید: ما ز بالاایم و بالا می‌رویم ...

طریقه مولویه که از مهم‌ترین طریقه‌های عرفان و تصوّف است. پیروان مولانا بوده و برای سماع اهمیت فراوان قائلند که هر ساله در قوتیه در هنگام سالگرد (عُرس) مولانا مجلس سماع در سطح جهانی برگزار می‌کنند. سلطان ولد فرزند مولانا در رباب نامه می‌نویسد:

مولوی، اسیر عشق و جذبه شمس الدین شد و هرچه داشت یک سو نهاد و به جای وعظ و ارشاد به شعر و رقص و سماع و حال پرداخت.

مولانا در بازار آهنگران با ضرب آهنگ پُتک و چکش سماع می‌کرد. آه می‌کشید و نعره‌های مستانه سر می‌داد و اهل ذوق با او چرخ می‌زدند: مولانا از قبض و تنگنای علم رسمی، (قال) به عشق و عرفان (حال) رسیده و با این انبساط و انشراح صدر، اسوه و پیشوای عارفان راستین گردیده است.

ما، برون را ننگریم و قال را ما درون را بنگریم و حال را

در سماع راست هر کس چیز نیست طعمه هر مرغی انجیر نیست

سخن فرجامین این که: آن بزرگوار، سماع را غذای عاشقان می‌داند و عقیده دارد که حلقه سماع موجب اجتماع عارفان راستین و مایه خشم و طعن منکران سماع و افراد قشری و خام است.

پس سخن، کوتاه باید والسّلام ...!

احمد غزّالی، آفریدگار نخستین کتاب عشق، به نام «سوانح العُشاق» برادر امام محمد غزّالی از مجذوبان و اسوه‌های عرفان عاشقانه است که الگوی بسیاری از بزرگان عرفان اسلامی بوده است. وی سماع را یک فرهنگ می‌داند که روح را ارتقاء می‌بخشد و جسم را با طراوت نگاه می‌دارد. احمد غزّالی به دلیل حضور در مجالس سماع و خواندن بعضی اشعارش مورد خشم منکران سماع بود. وی برای مواجهه با کسانی که به او می‌گفتند سماع در هر شرایطی به حکم اسلام حرام است، دو دلیل ارائه می‌داد، یکی ادله شرعی از کتاب الله و سنت و دیگری دلایل عقلی. غزّالی هم مانند دیگر موافقان سماع، بر این باور بود که همه ذرات هستی، همواره در حال تسبیح و ذکر کلمه توحیدند و از طریق سماع به مقامات و احوال می‌رسند «يُسَبِّحُ لِلَّهِ مَا فِي السَّمَوَاتِ وَمَا فِي الْأَرْضِ»

منابع و مأخذ

قرآن کریم، خط عثمان طه.

نهج البلاغه، (۱۳۹۴). ترجمه: سیدعلی موسوی گرمارودی، انتشارات قدیانی.

اشرف زاده، رضا، (۱۳۷۴). گزیده منطق الطیر یا مقامات طيور. شیخ فریدالدین محمد عطار نیشابوری، تهران: انتشارات اساطیر.

افلاکی عارفی، شمس الدین احمد، (۱۴۰۱). مناقب العارفین. انتشارات دوستان.

بهبهانی (کرمانشاهی)، محمدعلی، (۱۳۷۰). خیراتیه در ابطال طریقه صوفیه. قم: موسسه علامه مجدّد وحید بهبهانی.

حافظ، شمس الدین محمد، (۱۳۸۰). دیوان حافظ. به کوشش مجید حمید، تهران: انتشارات حمید.

حائری، محمدحسن، (۱۳۷۴)، متون عرفانی فارسی. تهران: کتاب ماد، وابسته به نشر مرکز.

حاکمی، اسماعیل، (۱۳۷۱). سماع در تصوّف. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.

حرعاملی، محمدبن حسن، (۱۳۸۶). نقدی جامع بر تصوف. مترجم: عباس جلالی، چاپ دوم، قم: انتشارات انصاریان.

چیتیک، ویلیام، (۱۳۸۸). من و مولانا. ترجمه شهاب الدین عبّاسی، تهران: انتشارات مروارید.

دهخدا، علی اکبر، (۱۳۷۳). لغت‌نامه. تهران: انتشارات روزنه.

سجادی، سیدضیاءالدین، (۱۳۸۷). مقدمه‌ای بر مبانی عرفان و تصوف. چاپ سیزدهم، تهران: انتشارات سمت.

سجادی، سیدجعفر، (۱۳۸۳)، فرهنگ اصطلاحات و تعبیرات عرفانی. چاپ هفتم، تهران: انتشارات طهوری.

سعدی، ابو محمد شرف الدین، (۱۳۲۰). کلیات سعدی. تصحیح محمدعلی فروغی، تهران: چاپخانه بروخیم.

سنایی، مجدودبن آدم، (۱۳۸۷). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*. تصحیح: مدرس رضوی، چاپ هفتم، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

سنایی، مجدودبن آدم، (۱۳۸۳). *حدیقه الحقیقه و شریعه الطریقه*. تصحیح: مدرس رضوی، چاپ ششم، تهران: انتشارات و چاپ دانشگاه تهران.

صفّار، محمد بن حسن، (بی تا). *بصائر الدرجات فی فضائل آل محمد (ص)*. ج ۱، قم: المکتبه الحیدریه عطارنیشابوری، فریدالدین محمدبن ابراهیم، (۱۳۶۲). تصحیح: احمد خوشنویس، چاپ اول، تهران: کتابخانه سنایی.

عطارنیشابوری، فریدالدین محمدبن ابراهیم، (۱۳۷۴). *دیوان عطار*. به اهتمام تقی تفضلی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

عطائی اصفهانی، علی، (۱۳۹۶). *زندگانی جهاده معصوم صلوات الله و سلامه علیهم*. چاپ دوم، قم: انتشارات آیین دانش.

غزالی، محمدبن محمد (ابوحامد)، (۱۳۳۰). *کیمیای سعادت*. تصحیح احمد آرام، چاپ دوم، تهران: کتابخانه چاپخانه مرکزی.

غزالی، محمدبن محمد (ابوحامد)، (۱۳۷۶). *احیاء علوم الدین*. مترجم: مویدالدین محمد خوارزمی، به کوشش حسین خدیو جم.

فرخی سیستانی، ابوالحسن علی، (۱۳۱۱). *دیوان حکیم فرخی سیستانی*. تصحیح علی (عبدالرسولی)، بی جا، مطبع مجلس.

فروزانفر، بدیع الزمان، (۱۳۸۹). *شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین*. محمد عطار نیشابوری، تهران: انتشارات زوّار.

قمی شیخ صدوق، ابوجعفر محمدبن علی الحسین، (۱۳۶۷). *من لایحضره الفقیه*. مترجم: محمدجواد غفاری، قم: انتشارات صدوق.

کاشانی، عزالدین محمود، (۱۳۹۴). *مصباح الهدایه و مفتاح الکفایه*. تصحیح: جلال الدین همایی، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات سخن، نشر هما.

کلینی، محمدبن یعقوب، (۱۳۸۷). *الکافی*. ج ۶، قم: دارالحدیث.

مجلسی، محمدباقر، (۱۳۹۲). *بحار الانوار الجامعة الدرر اخبار ائمه الاطهار علیهم السلام*. گروه مترجمان نهاد کتابخانه های عمومی کشور، ج ۴۶، تهران: نهاد کتابخانه های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر.

مدرسی، محمدعلی، (۱۳۸۶). *سماع عرفان و مولوی*، چاپ اول، قم: انتشارات انصاریان.

مصلایی یزدی، میرزا علی اکبر؛ مدرسی یزدی، سیدجواد، (۱۳۷۵). *نقدی بر مثنوی*. قم: انتشارات انصاریان.

مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، (۱۳۳۰). *حدیقه الشیعه*. تصحیح: صادق حسن‌زاده با همکاری علی‌اکبر زمانی‌نژاد، چاپ سوم، قم: انتشارات انصاری.

مکارم شیرازی، ناصر، (۱۳۸۰). *برگزیده تفسیر نمونه*. ج ۳، چاپ دهم، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
مولوی، جلال‌الدین محمد، (۱۳۸۶). *مثنوی معنوی*. تصحیح: عبدالکریم سروش، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

مولوی، جلال‌الدین محمد، (۱۳۹۳). *کلیات شمس تبریزی*. تصحیح: بدیع‌الزمان فروزانفر، چاپ چهارم، تهران: انتشارات بهنود.

نجم‌الدین کبری، احمد بن عمر، (۱۳۹۰). *آداب الصوفیه و السایر الحایر*. تصحیح: مسعود قاسمی، تهران: طهوری.

References

The Holy Quran, Uthman Taha's handwriting.

Nahj al-Balagheh, (2015), Translated; by Seyyed Ali Mousavi Garmarudi, Qadiani Publications.

Ashrafzadeh, R. (1995), *Selected Mantiq al-Tayr*, Sheikh Farid al-Din Muhammad Attar Niashbouri, Tehran: Asatir Publications.

Aflaki-Aarifi, Sh. A. (2022), *Manaqib al-Aarifin*, Dostan Publications.

Behbahani (Kermanshahi), M. A. (1991), *Khairatiyeh dar Abtal Tariq Sufiyyah*, Qom: Allameh Mujaddid Vahid Behbahani Institute.

Hafez, Sh. M. (2001), *Divan Hafez*, edited by Majid Hamida, Tehran: Hamida Publications.

Haeri, M. H. (1995), *Persian Mystical Texts*, Tehran: Kitab Mad, affiliated with the Markaz Publications.

Hakami, I. (1992), *Listening to Sufism*, Tehran: Tehran University Press. Ameli'hor, M. H. (1386), *Comprehensive Critique of Sufism*, translated by Abbas Jalali, second edition, Qom: Ansarian Press.

Chittick, W. (2009), *Me and Rumi*, translated by Shahab al-Din Abbasi, Tehran: Morvarid Press.

Dehkhoda, A. A. (1994), *Dictionary*, Tehran: Rosena Press.

Sajjadi, S. Z. (2008), *Introduction to the Fundamentals of Mysticism and Sufism*, 13th edition, Tehran: Samat Press.

Sajjadi, S. J. (2004), *Dictionary of Mystical Terms and Expressions*, 7th edition, Tehran: Tahouri Press.

Saadi, M. Sh. (1941), *Saadi's Generalities*, edited by Mohammad Ali Foroughi, Tehran: Broukhim Press.

- Sanai, M. A. (2008), Hadiqa al-Haqiqa and Sharia al-Tariqa, edited by Modarres Razavi, 7th edition, Tehran: Tehran University Press and Publications.
- Sanai, M. A. (2004), Hadiqa al-Haqiqa and Sharia al-Tariqa, edited by Modarres Razavi, 6th edition, Tehran: Tehran University Press and Publications.
- Ata'i-Esfahani, A. (2017), Life of the Four Infallibles, May Allah's prayers and peace be upon them, 2nd edition, Qom: Aiyin Danesh Publications.
- Ghazali, M. M. (Abu Hamid), (1951), The Alchemy of Happiness, edited by Ahmad Aram, 2nd edition, Tehran: Central Printing Library.
- Ghazali, M. M. (2007), Ihya'-Uloom al-Din, translated by Moayed al-Din Mohammad al-Khwarizmi, with the help of Hossein Khadiyyum Jam.
- Qomi-Sheikh Saduq, J. M. A. H. (1988), I am not present at the presence of the jurist, translated by; Muhammad Javad Ghaffari, Qom: Saduq Publications.
- Kashani, E. M. (2015), Misbah al-Hidayah and Miftah al-Kifayah, revised by Jalal al-Din Homa'i, 12th edition, Tehran: Sokhan Publications, Homa Publications.
- Kulaini, M. Y. (2008), Al-Kafi, Vol. 6, Qom: Dar al-Hadith. Majlisi, Muhammad, B. (2014), Bihar al-Anwar al-Jami'ah al-Darr Akhbar al-Imam al-Athhar, peace be upon him, Translators' Group of the Public Libraries Institution of the Country, Vol. 46, Tehran: Public Libraries Institution of the Country, Kitab Nashr Publications.
- Modarresi, M. A. (2007), Samaa, Erfan and Rumi, First edition, Qom: Ansarian Publications.
- Musallai. Y., Mirza, A. A., Modarresi Yazdi, S. J. (1996), Critique of the Mathnawi, Qom: Ansarian Publications.
- Moghadas Ardabili, A. M. (1951), Hadiqa al-Shi'a, edited by Sadeq Hassanzadeh in collaboration with Ali Akbar Zamani-nejad, third edition, Qom: Ansari Publications.
- Makarem Shirazi, N. (2001), Selected Exemplary Interpretation, Vol. 3, 10th edition, Tehran: Darul Kitab al-Islamiyyah.
- Maulavi, J. M. (2007), Spiritual Mathnawi, edited by Abdolkarim Soroush, Tehran: Scientific and Cultural Publications.
- Maulavi, J. M. (2014), The Complete Works of Shams Tabrizi, edited by Badi' al-Zaman Forozanfar, fourth edition, Tehran: Behnud Publications.
- Najm al-Din Kubri, A. O. (2011), Sufi Ethics and the Path of the Wise, edited by Masoud Ghasemi, Tehran: Tahouri.